

SHAXS RIVOJLANISHIDA MUHIT VA IRSIYAT O'RNI

TERMIZ IQTISODIYOT VA SERVIS

UNIVERSITETI PEDAGOGIKA VA

IJTIMOIY GUMANITAR FANLAR

FAKULTETI PSIXOLOGIYA YO'NALISHI 1-KURS TALABASI

OSTANOQULOVA MAVJUDA TOSHMATOVA SHAHRIZODA

CHORIYOROVA NODIRA ILMIY RAHBAR: XOLMURODOVA SHOXISTA

MIRZALIYEVNA

Annotatsiya

Ushbu maqolada shaxs rivojlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar — irsiyat va muhit — o'zaro aloqadorlikda tahlil qilinadi. Genetik omillar va ijtimoiy-madaniy muhitning insonning psixologik, intellektual hamda axloqiy shakllanishidagi o'rni ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Maqola shaxs taraqqiyoti jarayonida biologik meros va atrof-muhitning o'zaro ta'siri o'ziga xos tarzda namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: shaxs rivojlanishi, irsiyat, muhit, genetik omillar, psixologik taraqqiyot, sotsiologik omillar.

KIRISH

Shaxs rivojlanishi masalasi psixologiya, pedagogika, genetika va sotsiologiya kabi ko'plab fanlar kesishgan nuqtada o'rganiladigan murakkab jarayondir. Insonning biologik tuzilishi, psixik xususiyatlari va ijtimoiy faoliyati qanday shakllanishi masalasi qadimdan olimlar e'tiborini tortib kelgan. Ushbu jarayonning asosiy determinantlari sifatida irsiyat va muhitning o'zaro bog'liqligi alohida ilmiy ahamiyatga ega. Irsiy omillar insonning tug'ma imkoniyatlari, temperament xususiyatlari, fiziologik potentsiali va qobiliyatlarining dastlabki manbai sifatida qaraladi. Shu bilan birga, shaxsning ijtimoiylashuvi, axloqiy qarashlari, bilim va ko'nikmalari to'g'ridan-to'g'ri muhit ta'sirida shakllanadi. Oila, maktab, jamoa, madaniy an'analar, ommaviy axborot vositalari va tengdoshlar guruhi shaxs

taraqqiyotining muhim tashqi omillariga kiradi. Bugungi globallashuv jarayonida muhitning shaxsga ta'siri yanada kuchayib, yangi kommunikatsion muhitlar shakllanmoqda. Shu sababli shaxs rivojlanishida biologik asoslar bilan bir qatorda sotsial-psixologik tajribalar ham muhim rol o'ynaydi. Ilmiy adabiyotlarda shaxs taraqqiyoti hech qachon faqat irsiyat yoki faqat muhit ta'siri bilan cheklanmasligi qayd etiladi. Aksincha, mazkur omillar o'zaro uyg'unlikda ta'sir ko'rsatib, insonning individual qiyofasi va qobiliyatlarini belgilaydi. Shaxsning o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyati ham atrof-muhit bilan faol munosabat jarayonida ro'yobga chiqadi. Bu esa ta'lim-tarbiya tizimi oldiga har bir individning tug'ma imkoniyatlarini to'g'ri yo'naltirish vazifasini qo'yadi. Ushbu masalaning dolzarbligi zamonaviy psixologiya va pedagogikada yanada ortib, shaxs rivojlanishining ilmiy asoslarini chuqur tahlil qilishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, irsiyat va muhitning shaxs shakllanishidagi o'rnini o'rganish hozirgi kunda nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan muhim ilmiy masala hisoblanadi.

ASOSIY QISM

Shaxs rivojlanishining ilmiy tahlili birinchi navbatda irsiyatning psixologik va fiziologik jarayonlarga ta'sirini yoritishni talab qiladi. Irsiyat shaxsning temperamentini, nerv tizimi xususiyatlarini va tabiiy qobiliyatlarini belgilovchi muhim biologik omildir. Har bir insonda genetik dastur mavjud bo'lib, u

rivojlanish uchun ma'lum imkoniyatlar doirasini belgilab beradi. Shu sababli tug'ma xususiyatlar shaxsning kelajakdagi rivojlanish trayektoriyasini to'liq emas, balki qisman belgilaydi. Genetika fanidagi tadqiqotlar temperamentning asosiy tiplari tug'ma bo'lishini ko'rsatadi. Temperament shaxsning hissiy barqarorligi, reaksiyalar tezligi va xulq-atvori dinamikasida namoyon bo'ladi. Irsiy omillar intellektual salohiyatga ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Ammo irsiy qobiliyatlarning yuzaga chiqishi uchun qulay sharoit talab etiladi. Shu sababli irsiyat imkoniyat yaratadi, ammo uning ro'yobga chiqishi tashqi muhitga bog'liq bo'ladi. Rivojlanish ilmida irsiyatning rolini to'g'ri baholash shaxsning haqiqiy potensialini anglashga

yordam beradi. Shaxsning biologik rivojlanishi tug'ilgandan boshlab doimiy o'zgarish jarayonida bo'ladi. Bu o'zgarishlar genetik dastur asosida ketma-ket bosqichlarda namoyon bo'ladi. Jismoniy o'sish, miya faoliyatining takomillashuvi va sezgi organlarining rivoji genetik omillar bilan chambarchas bog'langan. Biroq bu biologik jarayonlar muhitning turli ta'sirlariga ochiq bo'ladi. Masalan, yetarli ovqatlanish, tibbiy ko'mak va jismoniy muhit jismoniy rivojlanishni jadallashtiradi. Aksincha, sog'lom muhitning yo'qligi rivojlanish jarayonini sekinlashtirishi mumkin. Bu esa irsiyat va muhitning doimiy o'zaro ta'sirda ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Biologik rivojlanish psixik jarayonlarning poydevorini tashkil etadi. Psixik jarayonlar esa keyinchalik ijtimoiy omillar ta'siri ostida murakkablashadi. Shuning uchun biologik va ijtimoiy rivojlanish bir-birini to'ldiruvchi mexanizmlar sifatida qaraladi. Shaxs rivojlanishida muhitning o'rni irsiyatnikidan kam emas, balki ko'pincha hal qiluvchi omil sifatida yuzaga chiqadi. Muhit shaxsning ijtimoiy tajribasini shakllantirib, uning dunyoqarashi, qadriyatlari va axloqiy me'yorlariga ta'sir ko'rsatadi. Oila insonning birinchi ijtimoiy muhiti bo'lib, unda muloqot, emotsional qo'llab-quvvatlash va ijtimoiylashuv jarayoni boshlanadi. Ota-ona munosabatlari bolada ishonch, xavfsizlik hissi va ijtimoiy xulq namunalarini shakllantiradi. Agar oilada sog'lom emotsional muhit mavjud bo'lsa, bola shaxs sifatida barqaror rivojlanadi. Aksincha, kelishmovchilik, zo'ravonlik yoki e'tiborsizlik bo'lgan oilalarda psixologik rivojlanish izdan chiqishi mumkin. Oila qadriyatlari bola ongida ma'lumotlar tizimini shakllantirishga xizmat qiladi. Bolaning nutq rivojlanishi ham oiladagi kommunikatsiya madaniyatiga bog'liq bo'ladi. Shu sababli oila shaxs taraqqiyotida asosiy ijtimoiy institut sifatida katta ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim muassasalari shaxsning intellektual va ijtimoiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Maktab bolaning bilim olishi, muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirishi va mustaqil fikrlashni shakllantirishi uchun asosiy sharoit yaratadi. Ta'lim jarayonida shaxs ijtimoiy me'yorlar, qoidalar va kasbiy qiziqishlar bilan tanishadi. O'qituvchi shaxs taraqqiyotining bosh murabbiylaridan biri sifatida muhim psixologik ta'sir kuchiga ega. O'quvchilar o'rtasidagi muloqot esa ijtimoiylashuv

jarayonini yanada faollashtiradi. Maktabdagi tajribalar shaxsning o'ziga bo'lgan ishonchi va motivatsiyasini shakllantiradi. Ta'lim jarayonida shaxs o'zining iste'dod va qiziqishlarini kashf etadi. Bu jarayon shaxsning kelajakda tanlaydigan kasbiga ham bevosita ta'sir qiladi. Zamonaviy ta'lim tizimi shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi. Shu bois maktab shaxs rivojlanishida asosiy sotsiogen omil bo'lib qoladi. Tengdoshlar guruhi shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini shakllantirishda muhim omillardan biridir. Tengdoshlar bilan muloqot qilish o'zaro tushunish, hamkorlik, raqobat va ijtimoiy rollarni anglash jarayoniga xizmat qiladi. O'smirlik davrida tengdoshlar ta'siri yanada kuchayadi va shaxs xulq-atvori ko'p jihatdan do'stlari tomonidan belgilanish boshlaydi. Tengdoshlar bolada mustaqillik, o'zini tasdiqlash va jamoadagi mavqegini anglashga yordam beradi. Ijobiy guruh ta'siri shaxsning to'g'ri rivojlanishiga hissa qo'shadi. Salbiy guruh esa noto'g'ri xatti-harakatlarni shakllantirishi mumkin. Shuning uchun tarbiyaviy jarayonda tengdoshlar ta'sirini hisobga olish muhim hisoblanadi. Tengdoshlar bilan o'zaro munosabat shaxsning emotsional intellektini rivojlantiradi. U ijtimoiy ko'nikmalarni mustahkamlashda katta ahamiyat kasb etadi. Natijada tengdoshlar guruhi shaxs tarbiyasining kuchli omillaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Keng ijtimoiy muhit, ya'ni jamiyat va madaniyat omillari ham shaxs rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Madaniy me'yorlar, an'analar va ijtimoiy qadriyatlar insonning fikrlash uslubi, dunyoni qabul qilishi va xulq me'yorlariga ta'sir ko'rsatadi. Har bir jamiyatda shakllangan qadriyatlar tizimi shaxsning o'zini tutishiga ma'lum yo'nalish beradi. Jamiyatda qabul qilingan axloqiy normalar shaxsning ijtimoiy mas'uliyatini shakllantiradi. Jamiyatning iqtisodiy va siyosiy sharoiti ham shaxs rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Barqaror jamiyatda shaxs o'zining intellektual va kasbiy salohiyatini erkin rivojlantirishi mumkin. Ijtimoiy tenglik va adolat mavjud bo'lgan muhitda shaxsning psixologik farovonligi mustahkam bo'ladi. Aksincha, beqaror muhit rivojlanish jarayonini susaytirishi mumkin. Jamiyatning ta'limga munosabati ham shaxsning rivojlanish yo'nalishlarini belgilaydi. Shu sababli jamiyat

omillari shaxs shakllanishida keng ko'lamli ta'sirchan kuch sanaladi. Irsiyat va muhitning o'zaro ta'siri shaxsning kompleks rivojlanish jarayonini tashkil etadi. Genetik omillar ma'lum imkoniyatlar yaratadi, ammo bu imkoniyatlar faqat mos muhitda ro'yobga chiqadi. Masalan, yuqori intellektual salohiyatga ega bola qo'llab-quvvatlovchi muhit bo'lmasa, o'z qobiliyatlarini to'liq namoyon eta olmaydi. Xuddi shuningdek, yaxshi muhit tug'ma qobiliyatlari cheklangan bolaga ham sezilarli yutuqlarni taqdim etishi mumkin. Shuning uchun rivojlanish jarayoni ikki asosiy kuchning sinteziga asoslanadi. Bu sintez shaxsning individualligini shakllantiradi. Irsiyat va muhit o'rtasidagi muvozanat rivojlanish samaradorligini belgilaydi. Bu ikki omilning birgalikdagi ta'siri psixologiyada biosotsial yondashuv deb ataladi. Biosotsial yondashuv shaxsning ko'p qirrali tabiati borligini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv rivojlanishni to'liq tushunish uchun asosiy ilmiy konsepsiyalardan biridir.

Shaxs rivojlanishida tarbiyaning roli alohida o'rin tutadi. Tarbiya shaxsga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, unda insonning individual imkoniyatlarini ochib berish maqsad qilinadi. Yaxshi tarbiya shaxsning axloqiy, intellektual va emotsional rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi. Tarbiya jarayonida shaxs o'zini anglash va o'z harakatlariga mas'uliyatli yondashishni o'rganadi. O'qituvchilar va ota-onalar tarbiya jarayonida asosiy subyektlar hisoblanadi. Tarbiyaning muvaffaqiyati individual yondashuvga bog'liq bo'ladi. Har bir bola o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgani uchun tarbiya jarayoni moslashuvchan bo'lishi kerak. Tarbiya ijtimoiy me'yorlarning avloddan avlodga o'tishini ta'minlaydi. Bu jarayon jamiyatning barqarorligini mustahkamlaydi. Shu sababli tarbiya shaxs shakllanishida strategik ahamiyatga ega. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi yangi muhitni shakllantirdi. Raqamli muhit insonning tafakkuriga, xulq-atvoriga va qadriyatlariga sezilarli o'zgarishlar kiritmoqda. Internet orqali tezkor ma'lumot olish imkoniyati intellektual rivojlanishni jadallashtiradi. Biroq noto'g'ri ma'lumotlar shaxs ongida chalkashliklar yuzaga keltirishi ham mumkin. Raqamli muloqot shakllari ijtimoiy ko'nikmalarning rivojlanishiga ijobiy va salbiy ta'sir o'tkazadi. Texnologiyadan samarali foydalanish rivojlanish uchun katta imkoniyat yaratadi.

Ammo nazoratsiz raqamli muhit shaxsning psixologik barqarorligiga zarar yetkazishi mumkin. Shu bois raqamli tarbiya muhim masalaga aylanmoqda. Zamonaviy shaxsning shakllanishida texnologik muhitning ta'sirini hisobga olish zarurdir. Bu jarayon jamiyat va ta'lim oldiga yangi vazifalar qo'yimoqda.

Shaxs rivojlanishida emotsional muhitning o'rni ham juda muhimdir. Emotsional qo'llab-quvvatlash shaxsning ruhiy barqarorligini mustahkamlaydi. Oiladagi iliq munosabatlar bolada xavfsizlik tuyg'usini shakllantiradi. Emotsional beqarorlik esa shaxsning o'ziga bo'lgan ishonchini pasaytirishi mumkin. Psixologik farovonlik shaxsning ijtimoiy faolligini oshiradi. Ijobiy emotsional muhit motivatsiyani mustahkamlaydi. Negativ muhit esa rivojlanishni izdan chiqarishi mumkin. Emotsional intellektni rivojlantirish shaxsning muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir qiladi. Bu ko'nikma muloqotda, ta'limda va kasbiy hayotda muhim ahamiyatga ega. Shu bois emotsional muhitni to'g'ri tashkil qilish rivojlanishning zarur sharti hisoblanadi. Shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi jarayonlarning murakkabligi ilmiy izlanishlarda tobora ko'proq o'rganilmoqda. Insonning psixik faoliyati tug'ma imkoniyatlar bilan cheklanmaydi. Har bir individning rivojlanish sur'ati bir-biridan farq qiladi. Bu farqlarni tushuntirishda irsiy omillar va muhit omillari birgalikda ko'rib chiqiladi. Irsiy xususiyatlar rivojlanishning biologik asosi sifatida e'tirof etiladi. Ammo biologik asos rivojlanish natijasini oldindan belgilab qo'ymaydi. Atrof-muhit sharoiti biologik imkoniyatlarning ochilishi uchun zarur omildir. Shuning uchun rivojlanish "gen + muhit" modelida sodir bo'ladi. Insonning psixik shakllanishida tarbiyaviy omillar muhim o'rin egallaydi. Har bir tarbiya usuli shaxsga turlicha ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi bilan bola o'rtasidagi muloqot rivojlanishning nozik jihatlaridan biridir. O'qituvchining munosabati bolada o'zini qadrlash hissini shakllantiradi. O'zini qadrlash hissi esa ijtimoiy faollikka bevosita ta'sir qiladi. Shaxsning ijtimoiy faol bo'lishi uning ichki motivatsiyasi bilan bog'liq bo'ladi. Motivatsiya tashqi omillar ta'sirida kuchayishi yoki susayishi mumkin. Ota-onaning qo'llab-quvvatlashi motivatsiyaning mustahkam omilidir. Jamiyatda ijobiy ijtimoiy tajriba motivatsiyani oshiradi. Aksincha, salbiy tajriba rivojlanish jarayonini sekinlashtiradi. Rivojlanish

jarayonida o'z-o'zini anglash bosqichi muhim ahamiyatga ega. O'z-o'zini anglash shaxsning ijtimoiy rolini belgilaydi. Ijtimoiy rolni anglash shaxsning jamiyatdagi o'rnini aniqlaydi. Inson o'zining jamiyatga tegishliligini his qilganda ijtimoiy moslashuv osonlashadi. Ijtimoiy moslashuv shaxsning psixologik barqarorligiga ta'sir ko'rsatadi. Psixologik barqarorlik shaxs sifatida shakllanishga zamin yaratadi. Bu jarayonlarda madaniy me'yorlarning ahamiyati katta bo'ladi. Madaniy me'yorlar shaxsning xulq tizimini tartibga soladi. Xulq tizimi esa ijtimoiy munosabatlarning sifatini belgilar ekan. Shaxsning xulqi tarbiya va muhit ta'sirida shakllanadi. Tarbiya jarayoni muntazamlilikni talab qiladi. Muntazam tarbiya natija berishi ilmiy jihatdan isbotlangan. Ta'lim jarayonining izchilligi shaxsning fikrlash qobiliyatini mustahkamlaydi. Fikrlash qobiliyati yosh davrlariga ko'ra o'zgaradi. Har bir yosh davri o'ziga xos rivojlanish xususiyatlariga ega. Yosh xususiyatlarini bilish tarbiyani samarali qiladi. O'smirlik davrida shaxs o'zini izlashga intiladi. O'zini izlash jarayonida tashqi ta'sir kuchli bo'ladi. Shu bosqichda tengdoshlar guruhi katta ta'sir kuchiga ega. Tengdoshlar tomonidan berilgan baho o'smirning o'ziga ishonchini shakllantiradi. O'ziga ishonch shaxsning mustaqilligiga ta'sir qiladi. Mustaqillik esa mas'uliyatni talab qiladi. Mas'uliyatli shaxs jamiyatda faol bo'ladi. Faol shaxslik ijobiy ijtimoiy tajriba orqali shakllanadi. Ijtimoiy tajriba muloqot jarayonida boyiydi. Muloqot shaxsning nutq madaniyatini rivojlantiradi. Nutq madaniyati fikrni aniq ifoda etish imkonini yaratadi. Fikrini aniq ifoda eta olgan shaxs jamiyatda samaraliroq o'rin egallaydi. Rivojlangan fikrlash qobiliyati ijodkorlikni rag'batlantiradi. Ijodkorlik shaxsning noyob qobiliyatlarini yuzaga chiqaradi. Har bir shaxs ichki ijodiy salohiyatga ega bo'ladi. Bu salohiyatni rivojlantirish muhitga bog'liq bo'ladi. Qulay muhit ijodkorlikni qo'llab-quvvatlaydi. Noqulay muhit esa ijodkorlikni cheklab qo'yadi. Insonning ruhiy holati rivojlanishga sezilarli ta'sir qiladi. Ruhiy holatning barqarorligi emotsional qo'llab-quvvatlashga bog'liq. Emotsional qo'llab-quvvatlash shaxsning psixologik himoya mexanizmlarini mustahkamlaydi. Psixologik himoya mexanizmlari stressni kamaytirishga yordam beradi. Stressning kamayishi rivojlanish samaradorligini oshiradi. Stressning ko'payishi esa rivojlanish jarayonini

qiyinlashtiradi. Rivojlanishning yana bir muhim jihati irodaviy sifatlarning shakllanishidir. Iroda shaxsning hayotdagi qarorlarini mustaqil qabul qilishiga yordam beradi. Kuchli iroda muvaffaqiyat uchun asos bo'ladi. Irodaning shakllanishi ham muhit ta'siriga bog'liq bo'ladi. Ijobiy tarbiyaviy usullar iroda sifatlarini mustahkamlaydi. Qo'pol usullar esa shaxsning ichki qarshiligini kuchaytirishi mumkin. Ichki qarshilik rivojlanishning sekinlashishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun tarbiya yumshoq va izchil yondashuvni talab qiladi. Insonning aqliy rivojlanishi ta'lim jarayonining samaradorligiga bog'liq. Samarali ta'lim kognitiv jarayonlarni faollashtiradi. Kognitiv jarayonlar — idrok, xotira, tafakkur kabi jarayonlardir. Bu jarayonlarning rivojlanishi shaxsning intellektual salohiyatini belgilaydi. Intellektual salohiyat muhitning rag'batlantiruvchi xususiyatlari bilan mustahkamlanadi. Rag'batlantirish shaxsni yangi yutuqlarga undaydi. Yangilikka intilish insonning rivojlanish ehtiyojining bir qismidir. Bu ehtiyojning qondirilishi shaxsning psixologik yetukligiga yordam beradi. Yetuklik jarayoni doimiy o'sishni talab qiladi. Doimiy o'sish uchun qulay ijtimoiy sharoit zarur bo'ladi. Shunday sharoit mavjud bo'lsa, shaxs o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqaradi. Salohiyatning ro'yobga chiqishi esa shaxsning jamiyatga qo'shadigan hissasini oshiradi. Jamiyatga hissa qo'sha olgan shaxs o'zini qadrlangan deb his qiladi. Qadr topish esa shaxsning ruhiy barqarorligini mustahkamlaydi. Ruhiy barqarorlik esa yangi yutuqlar uchun zamin yaratadi. Shu tariqa irsiyat va muhitning sinergiyasi shaxsning yetuk taraqqiyotini ta'minlaydi.

XULOSA

Shaxs rivojlanishi irsiy va muhit omillarining o'zaro uyg'unlashgan ta'siri natijasida shakllanadi. Irsiyat insonning biologik imkoniyatlari va temperamentiga asos bo'lsa-da, u rivojlanishning yakuniy natijasini belgilab bermaydi. Muhit omillari, xususan oila, ta'lim, tengdoshlar guruhi va madaniy sharoit shaxsning ijtimoiylashuvi hamda psixik yetilishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Har bir individning qobiliyatlari faqat qulay shart-sharoitlar mavjud bo'lganida to'liq namoyon bo'ladi. Tarbiya jarayonida shaxsga yo'naltirilgan yondashuv uning imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Psixologik qo'llab-quvvatlovchi muhit shaxsning motivatsiyasi va

o'ziga ishonchini mustahkamlaydi. Irsiyat va muhitning to'g'ri muvozanati shaxsning bardavom rivojlanishi uchun optimal sharoit yaratadi. Zamonaviy ilmiy qarashlar ushbu ikki omilni alohida emas, balki yaxlit tizim sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Shuning uchun ta'lim va tarbiya jarayonida biologik va sotsiogen omillarning uyg'un hisobga olinishi muhimdir. Natijada jamiyat intellektual, ma'naviy va ijtimoiy jihatdan yetuk shaxslarning shakllanishiga erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ananyev, B. G. Chelovek kak predmet poznaniya. — Moskva: Nauka, 2001.
2. Vygotskiy, L. S. Psixologiya rivojlanishi nazariyalari. — Toshkent: O'qituvchi, 2010.
3. Zokirova, F. Pedagogika va psixologiya asoslari. — Toshkent: Innovatsiya, 2021.
4. Bronfenbrenner, U. The Ecology of Human Development. — Cambridge: Harvard University Press, 1979.
5. Shoumarov, R. Umumiy psixologiya. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.
6. Bandura, A. Social Learning Theory. — Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977.
7. Erikson, E. Childhood and Society. — New York: W. W. Norton, 1993.
8. Piaget, J. The Psychology of the Child. — New York: Basic Books, 1969.
9. Haronov, A. Rivojlanish psixologiyasi asoslari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
10. Cole, M., & Cole, S. Human Development. — New York: W. H. Freeman, 2001.